

לתולדות ההלכה בא"י אחרי חתימת הירושלמי

[אוצר החכמה]

עוד לפני מספר שנים מועט לא היה ידוע כמעט כלום על ההלכה בא"י בתקופת הגאונים. מתוך מיעוט החומר ההלכי הארצישראלי שהיה אז בידינו מקובל היה לחשוב שעם חתימת הירושלמי הקיץ הקץ על לימוד ההלכה בא"י, שהלכה הלך והתרוקן מתורה עוד בסוף תקופת האמוראים, ע"י הגזרות של גלוס ואורסיקינוס, במחציתה השניה של המאה הרביעית למספרם, ותהליך הדלדול גבר זהגיע לקצו בזמן מלכי רומי המזרחית (ביצנץ), שאסרו את לימוד התורה, ומאז נעזבה דרישת ההלכה בא"י לגמרי. כן לא היה ידוע עד לפני זמן מועט על קיום מוסד הגאונות בא"י, וכאשר החלו להתלקט ידיעות מתוך כתבי הגניזה על דבר גאוני א"י במאה העשירית והי"א סברו אפילו טובי החוקרים שמוסד הגאונות בא"י מתחדש הוא, שנתחדש סמוך לזמן ההוא, לשם מלחמה בקראות שהכתה שורש בא"י, ולא העלו על דעתם ששלשלת של תורה וראשי ישיבות לא פסקה בא"י מעולם עד סוף תקופת הגאונים.

בשנים האחרונות נתגלו כמה קטעים מתורת א"י בהלכה מתוך הגניזה הקהירית, מקום שם היו טמונים יותר מאלף שנים. קטעים אלה שהופיעו בזה אחר זה, ב„תרביץ“ שנים תר"ץ ותרצ"א, ע"י החכמים לוין, אפשטיין ומאן, מיוחדים הם במינם ואין כיוצא בהם בספרות ההלכית כלל. החכמים המוציאים לאור את הקטעים הללו הכירו בהם את „ספר המעשים“ של בני א"י (להלן גרון בשאלה אם הקטעים כולם, כמו שהם, הם באמת קטעי ספר המעשים המקורי, או עיבודים וקיצורים מספר זה). בכל אופן נתגלתה לנו ע"י קטעים אלה בפעם הראשונה מהותה של ההלכה האיי"ת, דרכה וסגנונה, ופרסומם היווה תגלית חשובה בדרך לידיעת תולדות התרבות העברית בא"י.

עם גילוי הקטעים הג'ל הופיע אור על כמה וכמה שרידים מתורת א"י שנשתקעו בספרי הפוסקים ותשובות הגאונים ונבלעו בתוכם, עד לבלי הכיר את מוצאם האיי"י. ע"י זה שהכרנו את אופיה המיוחד של ההלכה האיי"ת מצאנו את המפתח אל האוצרות הגנוזים של תורת א"י שנתפזרו ונתבוללו בספרי בני דורות מאוחרים וארצות רחוקות. חקירה זו היא אמנם עדיין בראשיתה, שהרי רק חלק קטן מתורת א"י הגיע אלינו, אולם ברי שכל קטע נוסף שיתגלה

מתורת א"י ירחיב את ידיעותינו על תכנה ולשונה של ההלכה הארצישראלית, ויעזור לנו לגלות שרידים נוספים ממנה, וחזור חלילה.

מכל מה שהעלתה חקירה זו עד עתה הוכח באופן ברור מציאותה של ספרות הלכה בא"י בתקופה שלאחר חתימת הירושלמי, ושלבני א"י היתה מסורת הלכית מיוחדת, הנשענת על הירושלמי והעומדת בניגוד למסורת הבבלית, הן מצד התוכן והן מצד הצורה, ושגם בתפוצות מצויה היתה, בצד ספרות ההלכה הבבלית, ספרות ענפה במקצוע ההלכה שמוצאה מא"י שהשפיעה הרבה בשעתה ואף בדורות אחדים אח"כ, אלא שנסיבות היסטוריות גרמו שבמלחמתה של א"י עם בבל על ההגמוניה תהא ידה של א"י על התחתונה, וכך נדחתה ההלכה האיי"ת לקרן זווית עד ששקעה בתהום הנשייה.

והנה בא פרופ' ר"א אפטוביצר בכמה ממאמריו, וביחוד בספרו האחרון „מחקרים בספרות הגאונים" (ירושלים, תש"א), ועירער על שיטתם של החוקרים הנ"ל מגלי תורת א"י, וביטל את ערך תגליתם מכל וכל. את הקטעים הנ"ל ראה כליקוטים מאוחרים, שאין הכרח לראותם כאיי"ם דוקא. את השפעתה של תורת א"י צימצם מאוד, והשתדל להוכיח שא"י היתה בכל תקופת הגאונים בחינת מקבל ולא בחינת נותן. תשובות א"י, המפוזרות באספי תשובות הגאונים, אינם לדעתו אלא תשובות בבליות שנשלחו לא"י, שלא היתה מקום תורה, ואפילו את הירושלמי לא ידעו בה.

למען כבודה של א"י, ובעיקר למען האמת המדעית שנתקפחה במחקריו, הנני רואה הכרח לבקר, אגב דבריי, את בקרתו של אפטוביצר, אף כי בכמה מטענותיו של אפטוביצר יש מידה ידועה של אמת. מטרתי — לסקור בקצרה את תולדות ההלכה האיי"ת לפי החומר שבידינו, לגלות את מהותה המיוחדת ולבסס מחדש את שיטתם של מגלי ספר המעשים, כלומר: להוכיח מציאותה ולקבוע את תחומי השפעתה של ההלכה הארצישראלית.

מהותו של ספר המעשים

משונה היא דרך יצירתו של ספר המעשים, המהווה סוג ספרותי מיוחד, שלא נחקר עדיין די הצורך. אם נבוא למיין את ספרות ההלכה לסוגיה, ונגסה להבגיס את ספר המעשים למסגרת אחד הסוגים הללו, נתקשה בזה מאד. השאלה המתעוררת כאן היא: מה לפנינו בפסקי ספר המעשים, תשובות על שאלות, או פסקי הלכה מופשטים? נבחן נא את הקטע הראשון, שנתפרסם על ידי לויז בתרביץ א', א', עמ' 91—98, שהוא גם האופייני בספר זה. כמה מפיסקאות הקטע הזה אינן נראות כאילו הן הלכות בית המדרש מפשטות

גרידא, אלא הן מציגות לפנינו עניינים של המציאות, מעשים שהיו. הרי שתיים מהן:

1. „ארבעה או חמשה אחים שהיו יושבין באמצע והשיאן אביהן עד שהוא בחיים והיו יושבין לאמצע(ו) ונשיהן לאמצע יש מנשיהם שקירעה הרבה מכתובתה ויש מהן אשה אחת שלא קירעה אלא מן שעשת מן האמצע והאחים מבקשין לחלוק ביניהן ואילו שקירעו בגדי כתובותיהן אומרות תנו לנו בגדינו מן האמצע והאחרות אומרות מפני שהייתן מתכסות ומלבשות שנים שנים קרעתן את בגדיכן כדי לקשט את עצמיכן למה לא חסכתן כליכם עוד אתם” (עמ' 92).

2. „מי שהלך לאכסניא ועשה דברים רעים ונתפש לרשות השלטון ועמד בקינדינו ונידון בפרדום יהודה שמו ושם עירו פל' שמה תירון ומת ובא גוי אחד פרגמטון והגיע לו ליכנס לאותה העיר שלמת הזה לשם סחורה או לשם דבר אחר ומתוך שהיה מיסית עם בני אדם או' להן ראיתי יהודי במקום פלן נידון בשלטון ומת או נהרג או נשרף וראיתיו אני נהרג ומת” (עמ' 93).

בדוגמאות אלו בולט היסוד הסיפורי. רואים אנו שהיו מאורעות אלה במציאות, ובקשר עם המציאות בשאלה שאלה בבית דין. בדוגמא הראשונה אפשר שהיה גם מושב בית דין לדון במשפט זה, וכאן לפנינו מעין „שימוש בית דין”, שנרשם בו תמצית העניין ופסק הדין. כבר שיער מאן, שמחבר המעשים השתמש בפרוטוקול של בית הדין שעל יד ישיבת טבריה¹. בדוגמא השנייה יש לנו כנראה שאלה ותשובה, שנוסחה באופן סתמי, בהשמטת שמות השואלים, כרגיל בתשובות הגאונים. התשובה היא: „בודקין אם בכוונה בא על שם להעיד אותה העידות” וכו', ומאריך בפרטים ומסיים: „לפיכך מה שתראה תדין שפעמים אחר' שילחזהו (במתנה) [בכוונה]”. התשובה נשלחה איפוא לדיין.

גם סדר העניינים מוכיח שלפנינו מעין שו"ת, ולא ספר הלכה: בכל הקטע אין למצוא שתי הלכות רצופות הדנות בעניין אחד. כמה הלכות בנושא אחד מפוזרות במקומות שונים בקטע, ולהיפך: עניינים שונים ורחוקים באו זה אצל זה. והרי זה סדר טבעי בשביל שאלות ותשובות, הנרשמות לפי הסדר המקרי של המאורעות, ולא זו דרכו של ספר הלכה, השואף להקיף את נושאו מכל צדדיהם. והרי לדוגמא הנושאים של הקטע הראשון: גיטין, ירושה, מיאונין, קידושין,

1. תרביץ א', ג', עמ' 2. אולם ברור שלא העתיק את הפסקים כפי שנמצאו בפינקס אלא ערכם וניסחם בדרך קצרה.

עריות, יבום, שותפין, עדות גוי, כתובות, מינקת, שיעורים. ושוב: קידושין, כתובות, ירושה, שטרות, שבת, צניעות, גיטין וכו'.²

הדפסה

בין השאלות הנראות כמציאותיות נכנסו הלכות מופשטות, אבל יש לחשוב שגם הן בעיקרן שאלות שנשאלו בבית דין בקשר עם המציאות, אלא שנרשמו בקיצור כהלכה מפשטת, ולפעמים נשתמר סגנון השאלה: „מהוא איש שיטול דודת אביו“ (עמ' 92); „מהוא נשים או קטנים בשבת או ביום טוב שיצאו בתכשיטין שלכסף (ולי) ושלזהב או שלנחשת או שלעצים או שלביליתיים או כל דבר“ (96-97); „מהוא שיכנסו בני אדם לבית המשתה או לגמילות חסדים ויאכלו בסעודה האנשים עם הנשים מעורבבין“ (97); „מהיא במחול האנשים והנשים בערבוביה“ (!) (97).

הדפסה

הלכה אחת מספר המעשים, שהובאה בפרדס, כ"ב ע"א, ובמעשה הגאונים עמ' 62, נותנת לנו אפשרות לחדור יותר למהות ספר המעשים. זוהי דוגמא יחידה למעשה „כפול“, שפעמיים באה הנוסחא „כך הוא המעשה“ בהלכה אחת. אחרי הצעת השאלה היתה התשובה הראשונה שיש לברר פרט נוסף: „כך הוא המעשה שואלין למי היה הבשר“. אח"כ מסופר בפרוטרוט על תוצאות הברור: „ושאלו ואמ' השליח וכו'“. ולבסוף בא פסק הדין הסופי: „כך הוא המעשה“ וכו'. יש לחשוב שלפנינו שאלה שנשאלה מצד בית דין במקום אחד, אולי בעיירה אחת בגליל, מלפני בית הדין המרכזי. ובמעשה זה כפי שהוא לפנינו נרשמו תמצית העובדות וההחלטות, מעין פרוטוקול.

ספר המעשים פירושו ספר מעשה ב"ד = גזרי דין (ראה ליברמן, תרביץ ב', עמ' 377. ויש להוסיף משנה ב"מ פ"א מ"ח: „מצא אגרות שום ואגרות מזון, שטרי חליצה ומיאונים ושטרי בירורין וכל מעשה בית דין...“), שבפרטו אתה מוצא כל מיני שטרות ובעיקר הוא שימוש ב"ד, שנרשמו בו תמצית המשפטים, הטענות ופסקי הדין; תמצית התשובות על שאלות בדבר הלכה שנשאלו מלפני בית דין, בעל פה או בכתב, ותמצית מתשובות שנשלחו לבתי דינים במקומות אחרים. בחלקם קרובים איפוא המעשים לסוג השאלות ותשובות.

2. אסטוביצר חושב את אי הסדר שבספר לראיה לאי־מקוריות ולא־יחור („מחקרים“, עמ' 165), ושואל: היכן נמצא דוגמה לעירבוביה כזו בספר מקורי קדום שנתחבר בא"י או בבבל. אבל לשיטתו קדם הרמב"ם לבה"ג, שהרי הרמב"ם מסודר יותר. הנה יש בידינו דוגמא ואי־סדר בשל השתלשלות טבעית, בחלקים ידועים של מסכת עדויות שנשנית בו ביום, לפי מה שהעלו חכמים בזכרונם.

אם נסכם את ההוכחות שנשמעו ע"י החוקרים על יחוסם של הקטעים לארץ ישראל נמצא שיש לחלקן לשתי מחלקות: (א) הוכחות פנימיות: מצד התוכן הא"י³, התאמה אל הירושלמי והמסורת הא"י⁴, התאמה למנהג בני א"י הידוע מן „החילוקים שבין אנשי מזרח ובני א"י", או ממקורות אחרים, ניגוד לבבלי ולהוראות גאוני בבל, וניגוד למנהג שתי הישיבות וליתר המקורות הבבליים. (ב) הוכחות חיצוניות: הלשון, הסגנון והכתיב, המיוחדים לבני א"י.

אפטוביצר, שראה את הקטעים הללו כליקוטים מאוחרים שנעשו באירופה, לא טיפל כלל בהוכחות מהסוג הראשון, ובבקרתו עבר בשתיקה גמורה על מקורן של כמה וכמה מן ההלכות בספרות הא"י⁵ דוקא, ואפילו לא ניסה כוחו לבטל דעתם של החכמים שמצאו מקור להלכות רבות שבקטעים בספרות א"י. כן פסח על ראיות ענייניות אחרות, ובכך התעלם מן ההוכחות החשובות והעיקריות. לעומת זה, בדבר הלשונות הא"י⁶ם בזכו אפטוביצר אוצר של בקיאות להראות שלשונות אלה אינם מיוחדים לבני א"י, כי נמצאים הם גם אצל הבבלים, אלא שלא עלה הדבר בידו. כותב הוא (מחקרים, עמ' 150): „ובעיקר הדבר תמכו יתירותיהם על שלש עשרה או יותר תיבות ולשונות שאמרו עליהם שהם מיוחדים לספר המעשים", והוא משתדל להראות ש„הלשונות ההן שגורות הרבה מאוד בספרות התלמוד ובדברי הגאונים". אולם מ"ג הלשונות או יותר (באמת הרבה יותר) לא נגע אלא בחמש מהן, והן הבטתי אופייניות ביותר, שבשום אופן אי אפשר היה לומר ש„אלה הם הלשונות שעיקר סמיכתם עליהם". ובכל זאת גם באלה, ולכל הפחות בחלק מאלה (כגון: בקש, אדם) אף שנמצאים גם אצל בני ארצות אחרות הנה בני ארץ ישראל משתמשים בהם בהפרזה ובקביעות. אפטוביצר מסיק (בתרביץ ד', עמ' 142) שהקטעים הינם חלקי ספר-ליקוטים שנתחבר באיטליה „כמו שיוצא מפורש מהמלים היוניות והרומיות הנמצאות בו". וכבר השיב עליו ליברמן, ב„גנוי קדם", ה', מן היונית והרומית שבירושלמי ובמדרשים. והמעניין ביותר שדוקא מאותם הלשונות שאפטוביצר מסתייע מהם שלשון אירופית השפיעה על הקטעים, מהם עצמם הוכיח ליברמן שם את מקוריותם, והראה שאותם הלשונות הם אופייניים ביותר לירושלמי ולכל ספרות א"י, באופן שקטיגור נעשה סניגור.

אבל מלבד ההרגל והשיטה הישנה, להחזיק את א"י כריקה מתורה ולקבוע כל יצירה שאין ליחסה לבבל באירופה דוקא, הביאתו לדעה זו מה שמצא

3. לכאן שייכת גם מציאות המטבע „חרוב", הנמצאת גם באגרת אי"ת של אותו זמן (ראה תרביץ א', א', עמ' 89), וכן אכילת תרומה (תרביץ א', ג', עמ' 10), שבדאי לא נהגה אלא בא"י.

בקטעים אלה רשמי השפעת הבבלי, ובמקום אחד מצא אפילו תשובת גאון בבלי (ראה „מחקרים“, עמ' 58). מטענה זו נתרשם אפילו מבקרו החרף מאן (בתרביץ ה', עמ' 301) עד כי היה מוכן להסכים לאחר את זמן סידור ספר המעשים למאה העשירית, ובלבד שיקבע מקומו בא"י. אולם שניהם, גם אפטוביצר וגם מאן, באו לטעויות חמורות אלו מתוך שלא התבוננו ולא ראו שאין הקטעים הללו מעור אחד, ולא כולם ניתנו מרועה אחד. כאן לפנינו שרידים מספרי הלכה שונים, שהצד השווה בכולם הוא זיקתם לספר המעשים. בין השרידים יש מקוריים, ויש גם מעובדים, שהשתמשו בספר המעשים והוסיפו עליו ממקורות אחרים, ויש עוד פחות מזה; קטעים מספרים הלכיים שלקחו רק גרגרים אחדים בלבד מספר המעשים. אלא שיש בידינו לבור, ונוכל להוכיח איזה מן הקטעים הוא מקורי ואיזה מעובד, פחות או יותר.

הקטע הראשון שנדפס ע"י לוינ נבדל מחבריו בארבעה דברים: א. אין למצוא בו הלכות רצופות ^{הדנות בנושא אחד}; ב. הכתובת „מעשה“ (או בקיצור: מע') אינה מופיעה בראשי ההלכות אף פעם אחת; ג. לא נזכר בו שם תנא או אמורא; והחשוב ביותר: ד. לא ניכרת בו כלל השפעת הבבלי, או תורת גאוני בבלי. על פי ד' הסימנים הללו נוכל לקבוע שקטע זה מקורי הוא. כפי שנתברר למעלה נובע אי הסדר של ספר המעשים ממחמתו, וכל סידור ענייני של חומר המעשים מעיד על עיבוד; כן מעידה הכתובת „מעשה“ שבקטעים שונים שכאן מתחילה הבאה מספר המעשים, ומכאן ששאר הדברים אינם מהמעשים (ראה אפשטיין, תרביץ א', ג', עמ' 143); הבאת מקורות תנאיים או אמוראיים אינם מתכנייתו ומדרך יצירתו של בעל ספר המעשים, המוסר לנו פסקים ומעשים שהיו, מבלי לסמוך על מקורות; ולאחרונה: השימוש במקורות בבליים הנהו עדות לאיחור, שהרי בתקופת חיבור המעשים לא נהג עוד בא"י שימוש בבבלי, וק"ו בתשובות גאוני בבל.

עתה ניגש לבדיקת יתר הקטעים המיוחסים למעשים אחד לאחד.

הקטע השני של לוינ (תרביץ א', א', עמ' 99—101) הנהו ליקוט מהמעשים בהוספת מקורות אחרים. שהרי אם נקביל קטע זה לקטע הראשון נמצא שבאו בו הוספות והשמטות, ואף הוכנס בו מאמר בשם רשב"ג.

קטעי אפשטיין (תרביץ א', ב', עמ' 39—42) הם חלקים מחיבור הלכי אי"י שהשתמש גם בספר המעשים. הדף הראשון עוסק כולו בהלכות עריות ואין בו מספר המעשים כלל. לעומת זאת דף ב', שאינו המשכו של דף א', עוסק כולו בהלכות בכור ויררשה, והוא משתמש במקורות שונים. ולבסוף, החל מע"ב שר' 6, הוא מצטט 5 הלכות מהלכות ירושה מלוקטות מספר המעשים מבלי ציון המקור.

הקטע הראשון של מאן (תרביץ א', ג', עמ' 5—10) מכיל שני דפים נפרדים. דף א' עוסק בדיני קריאת התורה ותפילה, מעין מסכת סופרים, והשימוש במעשים בדף זה מועט; לעומתו דף ב' קרוב מאוד בתוכנו ובסגנונו, וכן גם בסדרו — כלומר באי סדר שבו — לספר המעשים, עד שיש לחשוב שלפנינו תבאה גדולה מספר המעשים.

הקטע השני של מאן (שם, עמ' 10—14) מכיל שני דפים נפרדים המתקשרים עם שני הדפים הנפרדים של לוין (בתרביץ ב', ד', עמ' 407—410). דף א' של מאן ודף א' של לוין הנם חלק מספר הלכה אי"י מאוחר, השואב את חמרו גם מן הבבלי ואפילו מדברי הגאונים. לעומתו דף ב' של מאן ודף ב' של לוין הנם ליקוטים מספר המעשים, ובכל דף נמצאות שמונה הבאות מן המעשים, כל אחת בציון מעשה (מע'). אחת ההלכות שבקטע זה נמצאת בקטע של אפשטיין בנוסח יותר מתוקן ובקשר אחר לגמרי (ראה אפשטיין, תרביץ א', ג', עמ' 13, הערה 1).

קטעי אפשטיין הבאים (תרביץ ב', ג', עמ' 319, 324): הקטע הראשון עוסק כולו בהלכות יבום, ומציין פעמיים „מעשה" בראשי ההלכות. השני דן בשיעורי טומאה ומטבעות, ובסופו קטע מדיני שומרין על פי הבבלי. אלה קטעים מספר הלכי מאוחר המשתמש גם במעשים וגם בבבלי.

ניתוח הקטעים מוכיח שלפנינו שרידים מכמה ספרים הלכיים אי"י, בעלי אופי שונה, שהצד השווה בכולם, שהם משתמשים בספר המעשים, מעט או הרבה. שימוש זה בספר המעשים מצד ספרי ההלכה שנתחברו בא"י בתקופת הגאונים טבעי הוא מאוד: כשם שספרות ההלכה הבבלי עמדה כולה תחת השפעת ההלכות פסוקות והשתמשה בו, כן נמצאה ספרות ההלכה האי"ית כמה דורות תחת השפעת המעשים ושאבה ממנו, בין בהזכרת המקור ובין בלי הזכרתו.

„טריפות דארץ ישראל"

מאופי אחר לגמרי הם הקטעים מטריפות דא"י, שנתפרסמו ע"י הרי"ן אפשטיין, בתרביץ ב', עמ' 308 ואילך, עפ"י שני דפים נפרדים הנמצאים באוכספורד ובקמברידג'. לפי עדות המו"ל נמצאות הלכות אלו, או מעין אלו, בה"פ כ"י ששון בכתובת: „טריפות דארץ ישראל". וכפי שהוכיח אפשטיין מתוכנו של הלכות אלו ואף מלשונן, לפנינו שריד מספר ההלכה אי"י מן התקופה הביזנטית. על ארצ-ישראליותן של הלכות אלו לא נמצאו עוררין, ואף אפטוביצר הודה בהן שנוצרו בא"י. כאן לפנינו ספר הלכה במלוא מובן המלה, ספר מסודר ומחולק לפרקים ולהלכות, וכפי הנראה מן הקטעים שנדפסו, היה הספר מקיף את נושאו מכל צד בשיטתיות ובסדר. ספר זה מראה בעליל ששדה ההלכה לא הונוח בא"י גם

בדורות שלאחרי חתימת הירושלמי, ומוכיח, כפי שכבר הדגיש אפשטיין, שדברי התעמולה של פרקוי בן באבוי, בדבר שכחת התורה בא"י, לא היו מוצדקים כלל. ^{אוצר החכמה} אנו רואים כאן שעוד מאות בשנים לפני נסיונם של הבבלים לתבר ספרי הלכה נתפתחה בא"י ספרות רחבה במקצוע זה. עד השירור הקטן הזה על כך כעדות שבר עמוד שנתגלה במעמקי האדמה על מציאות ארמון תפארה במקום הזה לפנינו. אין אנו יודעים אם הלכות טריפות הללו היו חלק מספר גדול, שהקיף את כל עניני ההלכה, או שיש כאן רק מונוגרפיה הלכית, שנכתבה על נושא זה בלבד. בין כך ובין כך הרי לפנינו עדות על פעילות רבה בהלכה, ואי-אפשר שפעילות זו צומצמה בשטח הלכות טריפות בלבד. בהכרח היו פרקים כאלה גם בשטחי ההלכה האחרים.

הלכות טריפות דא"י הינן קטע מספר הלכה שהקיף את הזמיר ההלכי שבמקורות התנאים והאמוראים בצירוף הגותג המעשי, סיכם את הכל בעברית חדשה ואחדותית ואין בו שיורים מסוגיות תלמודיות, כשם שאינו מזכיר שם תנא או אמורא. במסקניותו ובשיטתיותו שבו הריהו מזכיר את ספר משנה תורה לרמב"ם, ואמנם יצירה זו היתה חטיבה ספרותית מושלמת ונאה שקדמה לכל היצירות הבבליות מסוג ה"הלכות" (פסוקות, גדולות וכו') ואף עלתה עליהן בכמה מובנים. חבל שנשתמר רק קטע קטן בלבד.

זמן חיבורו של ספר המעשים חל בסוף התקופה הביזנטית, ולכל המאוחר בראשית התקופה הערבית. אין לקבוע בדיוק זמן חיבורו של כל שריד מילקוטי ההלכה הא"יים המשתמשים במעשים. אולם ברור שהשימוש בבבלי ובדברי גאוני בבל הם סימן מובהק לאיחור, וככל שאנו מתאחרים כן תולך השימוש במקורות בבליים ורב. בתקופה זו הולכת השפעת בבל וחדרת יותר ויותר בא"י, ע"י העולים הבבלים שהביאו עמם את תלמודם ומנהגיהם, ולא רק שלא רצו לוותר עליהם, אלא עוד כפו את בני א"י לנהוג במנהגיהם. ואמנם הצליחו להגדיר כמה ממנהגיהם בירושלים ובכמה קהילות אחרות שהתיישבו בהן (גנוי-שכטר, ב', עמ' 555/6). בראשית תקופה זו עוד הורגש מעין שיווי משקל בין תורת שתי הארצות הללו, וילקוטים אלה מציגים את פסקי ספר המעשים בצד קטעי הבבלי. תורת שתי הארצות נחשבה למיופת כח במידה שווה, בבחינת „אלו ואלו דברי אלהים חיים".

זהו זמן חיבורו של ספר „החילוקים שבין אנשי מזרח לבני א"י" (ראה במבואי, עמ' 28). והנה בא רב יהודאי באמצע המאה השמינית, ומנסה להפר את שיווי המשקל הזה, ולכופף על בני א"י את תורת הבבלי. הוא דורש מבני א"י שיקבלו עליהם את מרות השלטון הרוחני של תורת הבבלי ושל גאוני בבל.

מעניין להקביל תופעה זו עם המצב המדיני הכללי באותם הימים. שנים אחדות לפני שעלה רב יהודאי על כסא הגאונות נוסדה בבבל החליפות העבאסית, שמרכזה היה בבגדד, ומשם שפכה את שלטונה על העולם הערבי כולו, ובכללו גם א"י. כשם שא"י נעשתה כפופה מעתה לשלטונה המדיני של בבל כן שאף רב יהודאי לכופ עליה את השלטון הרוחני של תורת בבל ושל הגאונים הבבלים. רב יהודאי מצא התנגדות רבה מצד האלמנטים המקומיים בא"י, שהראו לו את ערך המנהג והמסורת שבידיהם, וכפי שמודיע פרקוי בן באבוי, לא עלה בידי רב יהודאי להשפיע על בני א"י לעזוב את מסרתם ואת מנהגיהם, המבוססים על הירושלמי וספרות בני א"י. ואמנם ברור הוא שגם בדורות הבאים לא הניחו בני א"י ידיהם מן הירושלמי, ואפילו בסוף תקופת הגאונים עדיין היו דרכי הלימוד בא"י שונים מאלה שבבבל, וגירסאותיהם של בני א"י במשנה היו ידועות לרב האיי גאון (ג"ש, ח"ב, עמ' 58-59, וראה גאוניקה, ח"ב, עמ' 142), וכן נהגו מנהגי א"י בחוגים ידועים בא"י ובארצות הסמוכות עד תקופות מאוחרות (החילוקים, עמ' 96, 118, 167, 172). בכ"ז לא עברה פעולתו של רב יהודאי בלי רושם. דבריו של רב יהודאי עוררו את ראשי הישיבות בא"י לשים לבם יותר אל הבבלי. גאוני א"י מתחילים להסתמך גם על הבבלי, ובישיבות א"י הוכר הבבלי כספר בן סמך, לא פחות מן הירושלמי.

השפעתו של ספר המעשים

כפי עדותו של רה"ג שימש המעשים מקור לבעל ה"ג בהלכה אחת, היא ההלכה הידועה: „חבית שיש בה משקין וכו' ונפל לתוכה שרץ וכו' שיעורו אחד מאלף" (ראה תרביץ א', א', עמ' 79). ואמנם אותה הלכה נמצאת לפנינו באחד מקטעי המעשים. הדעת נותנת שלא רק הלכה זו שאב רב שמעון קיירא מספר המעשים, כי אם השתמש בו בקביעות. ואמנם רשם לנו הרי"ן אפשטיין, במאמרו „לשימושו של ה"ג בספר המעשים" (תרביץ א', ג', מעמ' 146), שורה של קטעים בה"ג הנובעים לדעתו מספר המעשים. אפשטיין מרחיב שימוש זה מאוד, עד כי קבע כלל, שכל מקום שיש בה"ג עברית, חשד הוא להיות לקוח מספר המעשים. כן סבור הוא שקטעי התוספתא שבה"ג הגיעו לה"ג דרך צינור המעשים. וכבר השיג על כך ליברמן במבואו לתוספת ראשונים, שהוכיח שהתוספתא היתה ידועה בישיבות בבל, ורב שמעון קיירא יכול היה להשתמש בה באופן בלתי אמצעי. מאידך גיסא בא אפטוביצר במחקריו לצמצם את השפעת תורת א"י, עד כי בא להטיל ספק באמתת שמועתו בעדותו של רה"ג, שבעל ה"ג השתמש במעשים, כי אפשר, שהמשיע דבר זה לרה"ג לא אמר דבריו אלא מתוך סברה והשערה. אפטוביצר הגיע לכך מכח קושיא זו: אם רה"ג

רק שמע על ספר המעשים, הרי שלא ראהו, אם כן כיצד ראהו רב שמעון קיירא בעל ה"ג? והקושיא דחוקה ומשונה: כאילו היו רב שמעון קיירא ורה"ג איש אחד, או לפחות אחים, שישבו במקום אחד, ואם זה לא ראה גם זה לא ראה. והרי בין רב שמעון קיירא לרה"ג מבדיל מרחק מקום וזמן, ואם רב שמעון קיירא בבצרה בראשית המאה התשיעית ראה, האם היה מוכרח רה"ג, שישב בבגדד מאתיים שנה אח"כ, לראות? והרי ברור שהשפעת מלחמתם של הגאונים בתורת א"י גרמה להמעיט את חשיבות הספר ולהפחית את השימוש בו, ומה פלא אם בזמנו של רה"ג חדל אורח הספר בבבל? לומר שבעל השמועה המציא דבר זה, או טעה בדבר זה, רחוק ומוזר מאד. ומה שאפטוביצר מראה שרב נסים מצא מקור אחר קדום יותר להלכה זו אינו אומר כמובן כלום.

לעומת זה בשאלה אם השתמש בעל ה"פ במעשים או בקטעי תורת א"י אחרים נראית יותר דעתו של אפטוביצר (מחקרים, עמ' 81, 83) שבספר שיצא מחוגו של רב יהודאי, הלוחם הנמרץ בתורת א"י ובמנהגיה, אי אפשר שימצאו עקבות השפעה איי"ת. וקטעי תורת א"י שבה"פ, וביחוד הפרק „טריפות דא"י" שבכ"י ששון, אינם מעיקר הספר אלא תוספת של מעתיקים. אלא שאין הכרח לומר, עם אפטוביצר, שדוקא בא"י נוספה תוספת זו, כי כפי שראינו מצויה היתה תורת א"י בתקופה קדומה גם בבבל, ואף מעתיקים בבליים יכלו להקביל את תורת א"י לתורת בבל.

אבל אם בבבל היתה השפעת המעשים מצונצמת, לפי היחס, משום שיחסם של גאוני בבל לתורת א"י ולמנהגיהם היה שלילי, מתוך קנאתם לשלטון יחיד, הנה בארצות המערב, וביחוד באותן הארצות שעמדו תחת חסותה הרוחנית של א"י, בשלימות או לחצאין, כגון מצרים ואיטליה, בארצות אלו היה ספר המעשים ושאר חיבורי א"י חזון נפרץ מאוד.

כל הקטעים של המעשים שנתפרסמו עד עתה מוצאן מאדמת מצרים. אף באיטליה השתמשו בתורת א"י ומיזגוה בחיבוריהם עם תורת בבל. כבר הוכחתי במבואי לספר הלכות קצובות, שהפרק שימוש בי"ד הוא ברובו ממקורות אי"ים. מאיטליה התנחלו המעשים וקטעי א"י לצרפת, ובכל הספרות של הצרפתים מדבי רש"י, כגון: ספר הפרדס, האורה, מחזור ויטרי, סידור רש"י, מעשה הגאונים ועוד, נמצאים כמה וכמה קטעים מספרי ההלכה של בני א"י. כן נכנסו הרבה קטעים מתורת א"י לתוך אספי תשובות הגאונים, דבר המראה שבזמן סידור המאספים הללו התהלכו קובצי הלכה אי"ים בארצות הגולה, במקומות שם נאספו ספרי תשובות הגאונים. אפשר להוכיח שלפחות לפני שלשה ממסדרי קבצים של תשובות הגאונים (ג"ו, שע"צ ותשובה"ג הקצרות)

היו מונחים ילקוטי הלכה אי"ם שלמים, שניצלו אותם באופן שיטתי, בלקחם לתוך מאספיהם קטע מתורת א"י בצד תשובת גאון בבלי, חליפות. רבים מקטעי תורת א"י אלה דאכרו ע"י החכמים, שהוציאו לאור את קטעי המעשים ותורת א"י, שהוכיחו שכמה מקטעים אלה עובדו ע"י המאספים וניתן להם תואר של תשובה, ע"י המלה „וששאלתם“, שסופחה אליהם בראשם, ויש אף שנמצא בהם הסימן הברור של ספר המעשים „כך הוא המעשה“, אבל רבים יותר הקטעים שאין להם עוד סימן זה, באשר עובדו ע"י המאספים או המעתיקים, ובכ"ז אפשר להוכיח את שייכותם לספר המעשים, או לילקוטי תורת א"י האחרים. אולם עבודת הבירור והגילוי של קטעי תורת א"י מתוך תשובות גאוני בבל, לא נעשתה אלא בחלקה, ובאופן מקרי בלבד. רק חלק קטן מן החומר הזה נתגלה ע"י החוקרים הנ"ל, ורובו הגדול עודו מכוסה בלבוש של תשובות בבליות ומחכה לחקירה שלימה ומקיפה.

תשובות גאוני ארץ ישראל

מספרי ההלכות אנו עוברים לספרות התשובות. סוג ספרותי זה הגהו א"י מעיקרו. תשובות והוראות בכתב בעניני התורה וההלכה יצאו מא"י למן התקופות הראשונות בהתפתחות התורה שבע"פ (ראה באיגרת הארמית שנשלחה למצרים, הכוללת הוראות בדיני הפסח A. Cowley: Aramaie Papyri of the Fifth Century B. C., אוקספורד 1923, מספר 21, עמ' 62). תשובות בדבר הלכה נשלחו מא"י לחו"ל בכל תקופת התלמוד „איגרתא ממערבא“ היתה בעלת סמכות מכרעת אף בבבל, אפילו בתקופת הסבוראים (ב"ב מ"א, ע"ב; שבת קט"ו, ע"א; סנהדרין כ"ט, ע"א; שבועות מ"ח, ע"ב, וראה אפשטיין, תרביץ, ש"ב, עמ' 310). בכל עניני דת ודין היו פונים אל בית הועד שבא"י, שהשיב תשובותיו בכתב. אותן המסיבות ההיסטוריות שגרמו לדלדול התורה בא"י: הגזירות על לימוד התורה, וביחוד הרדיפות והשמדות בסוף ימי ביצנץ בארץ, גרמו לרופף את הקשרים שבין הגלויות לא"י, ואז הופיעה בבל כממלאת מקומה של א"י, והישיבות הבבליות הוכרו כמוסמכות להשיב בדבר הלכה, ונעשו תל תלפיות, שכל הגלויות התלו פונות אליהן בבקשת הוראה. מאת גאוני בבל הראשונים נשתמרו תשובות, החל מהמאה הראשונה של תקופת הגאונים (הגאון הראשון שמצאנו ממנו תשובה הוא רב ששנא, סורא 670 בערך), לעומת זה אין בידינו תשובות המיוחסות לגאוני א"י מאותה תקופה, ובכלל מספר התשובות שנתיחסו לא"י בתקופת הגאונים נער יספרן. ואעפ"כ, אין ספק בדבר, שאף בדורות אלה לא חדלו ראשי הישיבות בא"י מלכתוב תשובות בהלכה, וכפי שביררנו למעלה כמה מפיסקאות ספר המעשים אינן אלא תמציות של

תשובות שסוגגנו כהלכות. תשובות אחדות הוכרו ע"י החוקרים עפ"י תכנון ולשונו
כתשובות אי"יות קדומות. תשובות מספר בקובץ תשובה"ג שע"צ צוינו בפירוש
ע"י המאסף כתשובות א"י. לאחרונה [תש"ב] מצא הר"ש אסף קטע מתשובות
גאוני א"י, הדומות בתכנון ובלשונו לספר המעשים, ויש להן מקבילות לתשובות
א"י שבשע"צ.

כבר הוכיח א. אפשטיין שהתשובה בפרדס כ"א, ע"ב, דין אלמנה שמתה
וולדה, היא תשובה אי"ית המתאימה עם המקורות הא"יים (ראה החילוקים,
סי' ג', ובמקורות שצינתי בעמ' 95). כל עמלו של אפטוביצר ב"מחקרים",
עמ' 52—58, להוציאה מחוקת א"י עלה בתוהו. ראה בקרתו של הר"ש אסף
בקריית ספר ז', עמ' 232. וכן גם התשובה בפרדס י"ו, ע"ג, משקין שנטמאה וכו'
היא תשובה אי"ת קדומה המתאימה עם מקורות א"י.

מתקופה יותר מאוחרת יש לנו תשובות א"יות המיוחדות בפירוש לגאונים
א"יים. כן יש לחשוב שבין התשובות האנונימיות שבקבצי תשובות הגאונים
יש חלק לגאוני א"י, וע"י חקירה מעמיקה נוכל לגלות עוד כמה תשובות א"יות
המשוקעות בספרי הפוסקים ובמאספי התשובות בין תשובות גאוני-בבל. אבל
ברור שכל מה שנשתמר אינו אלא חלק קטן מתשובות גאוני א"י, ורובן
המכריע ^{המכריע} אבד. מאן, בתרביץ ה', עמ' 289, גיסה להסביר תופעה זו בהשערה
מעניינת. לדעתו הסיבה שהרבה תשובות בבליות נשארו לנו היא מפני שנשלחו
דרך פוסטאט וישם נעתקו וחומצאו לשואליהן, לעומת זה רוב תשובות א"י
נשלחו ישר בספינות מנמלי א"י לארצות סביב הים התיכון, עי"ז אבדו
ברבות הימים ולא נשארו מהם שרידים בכ"י הגניזה שבפוסטאט. אמנם יש
בהסברה זו לבאר לנו למה אין אנו מוצאים כמעט תשובות א"י בגניזה,
אבל לא מדוע בכלל מועטות תשובות א"י. הרי מתשובות גאוני בבל נמצאו
בשפע גם לפני התגלות הגניזה. לפי מיעוט התשובות הא"יות שבידינו מוכרחים
אנו להודות שבעיני העם היתה הסמכות המכרעת לבבל, ורק מעטים ביחס
שמרו את קשריהם עם ישיבות א"י. תשובה מוסמכת קיוו לקבל רק משתי
הישיבות הבבליות. מאלפת העובדה שאף חכמי א"י עצמם, החכמים החברים
שבירושלים פונים בשאלותיהם לגאון בבלי (ג"ה, סי' ס"ד).

אף מתוך המספר המועט של תשובות גאוני א"י שהגיעו אלינו (ראה
ש. אסף, מספרות הגאונים, עמ' 90, הערה 1) נוכל לראות את דרך לימודם
של גאוני א"י ואת יחסם אל הבבלי ומקורות א"י. אותו הכלל שנאמר ביחס
לספרי ההלכות של בני א"י, שככל שאנו מתאחרים הולך ורב בהן השימוש
בבבלי, יפה כוחו אף ביחס לספרות התשובות של גאוני א"י. בעוד שתשובות

ראשי הישיבות הא"יות בדורות הקדומים היו מבוססות בעיקר על הירושלמי ועל המסורת הא"ית, החלו גאוני א"י במאות האחרונות של תקופת הגאונים להסתמך יותר ויותר על הבבלי, ויש שתשובת גאון א"י בנויה כולה על הבבלי. ובכ"ז משתקפים גם בה רשמי המסורת והסגנון הא"יי.

דוגמא מעניינת להשתלטות הבבלי בא"י בדורות מאוחרים, ועם זה להשפעת המשך המסורת הא"ית, נמצא בתשובת גאון א"י מאוחר, לקהילה הקדושה שבטיבריה, שנדפסה ע"י הר"ש אסף ב, "מספרות הגאונים", עמ' 93. התשובה בנויה כולה על התלמוד הבבלי, ובכ"ז נשמר גם בה הרבה מן המסורת הא"ית. כבר הראה הר"ש ליברמן, בתרביץ ה', עמ' 395 ואילך, שהסוגיא הבבליה שהגאון מסתמך עליה קיבלה אצלו פירוש שונה ומיוחד במינו בהשפעת ביטוי אחד שהיה מקובל בא"י במובן מיוחד. כן גם בתשובת ר' שלמה בר' יהודה (מספרות הגאונים", עמ' 97) באו כמה אופני ביטוי ומושגים ארצישראליים כמו "מטבע יוצא", שכבר העיר עליו הר"ש אסף, שם עמ' 92, שלקות מן הירושלמי כתובות פ"א; כ"ה רע"ב, וכן גם המבטא "דמי בתולים" הוא מושג א"יי ונמצא בקטעי תורת א"י ובשימוש ב"ד של "הלכות קצובות" (השוה ג"ץ, סי' ע"ד, והשוה במקבילה, שע"צ ג"ט, ע"א, סי' כ"ה). ביחוד חשובה לענייננו חבילת התשובות ששלחו, אריות יושבי ירושלים עיר הקדש", ר' אליהו הכהן ראש ישיבת ירושלים ור' אביתר, לר' משולם בר' משה ממגנצא על כמה עניינים (ראה במקורות שצינתי בהחלוקים, עמ' 13, הערה 76). בתשובות אלה מסתמכים גאוני א"י על הבבלי והירושלמי כאחת ולפעמים על הירוש' לבדו, ויש והם מפלפלים בדברי הבבלי והלכות רב יהודאי שהזכיר השואל בדבריו. למרות השימוש המרובה בבבלי אנו רואים אותם לא פעם על בסיס הירושלמי וספרות א"י, כגון בדבר המנהג הארצישראלי לצום בעשרת ימי תשובה שהבבלים כל כך הרבו להתנגד לו (ראה ג"ש, ב', עמ' 541), כותבים הם: "הלואי שכל ישראל יכולין לעשות כן" ומסתמכים על מדרשי א"י (ראה אוצה"ג ליו"ט, סי' מ"א). ואף כשהם מרצים את תורת הבבלי ניכר בלשונם ובדרך הרצאתם שאינם בבליים. יש והם משתמשים בלשון יחיד המדבר בעדו; כן מצאנו אצלם את הביטוי "לפי דלות דעתי" (מספרות הגאונים", עמ' 95), שלא יתואר אצל גאוני בבל המכירים בערך עצמם. הסגנון הא"יי רווי יותר פיוט ומבטאים מליציים (ראה בפתיחה הפיוטית לתשובה, "מספרות הגאונים", עמ' 93-94). בתשובות ר' אליהו ור' אביתר הנ"ל נמצאים כמה ביטויים מליציים ותנכ"יים: לא זו הדרך, ברור הוא כשמש, במצוק (= בדוחק), ואשר שאלתם גבוינו, וכיוצא באלה.

*

ספרו של רב יהודאי „הלכות פסוקות” היו בזמנו מאורע ספרותי בעל ערך רב. זה היה הספר ההלכתי הראשון, שיצא מחוגי הישיבות הבבליות, המסכם את סוגיות התלמוד, מקצר את השקלא וטריא ונותן את המסקנה ההלכית בלבד.⁴ רק מעטים הם היודעים לצלול בים התלמוד ולהעלות מתוכו דבר הלכה. מחוסר ספרות של הלכה היו זקוקים בכל מקרה של ספק לפנות בשאלה אל הישיבה, דבר שהיה כרוך בקשיים גדולים, במצב התחבורה של אז, על כן הורגש מאוד הצורך בספר זה, שהוא במובן מה השולחן-ערוך הראשון. הספר נתקבל בהתלהבות בארצות שונות, ורב יהודאי נתקדש ונערך בכל מקום. מיד עם הופעת הספר החל זרם של חיקויים, עיבודים וקיצורים לספר זה (הלכות קטנות, קטועות, גדולות, קצובות).

במאה העשירית הלכה ההשפעה הבבלית הלך והתגבר בא"י והתלמוד הבבלי נעשה לספר המוסמך ביותר להוראת התלכה, לא רק בחוגי הבבלים שבארץ, אלא גם בכמה חוגים מבני א"י ביחד בקהילות המעורבות מבבלים וא"י, ואפילו בחוג הישיבה הא"יית הכירו בחשיבותה של תורת בבל. ספר הלכות פסוקות, התמצית של הבבלי, עורר עניין רב גם בא"י, אולם בני א"י מצאו קשיים בהבנת ספר זה, הכתוב ברובו בארמית בבלי, שפת יצירתם של יהודי בבל, שלא היתה מובנת די הצורך בא"י, והורגש הצורך בתרגום הספר לשפת היצירה הא"יית, לעברית. ואמנם תורגם הספר הזה לעברית א"יית, והוא ספר „הלכות ראו” שבידינו.⁵

הרמה הספרותית של התרגום הזה אינה גבוהה. הרבה שרידים ארמיים נשארו במקומות שקשה היה לו לתרגם, ובכמה מקומות התרגום מילולי ופרימיטיבי. כמה סממנים מסגנון הא"י, הידוע לנו מן ספר המעשים, נמצאים בתרגום זה. כן בולט הכתיב הא"י, הידוע מן הירושלמי: יניי, לוכל, תופש (= טופס), וכיוצא באלה.

לתקופה קצת יותר מאוחרת שייך העיבוד השני מספרות ההלכה הבבלית, הוא ספר „וזהויר”, שהנהו חיקוי לספר המופת הבבלי שקדם עוד להלכות פסוקות, לשאלות דרב אחאי משבחה. גם ספר השאלות עורר שורה של חיקויים ועיבודים שונים, שגם א"י נטלה חלק בה.

4. ספר השאלות שקדם לו לא מילא צורך זה, באשר אינו עוסק אלא בהלכות מעטות, באקראי, ואין לו ערך שימושי.

5. ראה פוזננסקי: REJ, כרך ס"ג, עמ' 235, הערה 2; י"נ אפשטיין, בספר השנה הפרנקפורטי חי"ב, עמ' 99-100; מאן: טקסטס, I, עמ' 447.

בניגוד להלכות ראו כתוב ספר „וזהיר“ בשפה יפה וברורה. ספר „וזהיר“ אינו תרגום בלבד, אלא עיבוד חפשי, ומלבד השאלות שימש לו מקור גם ספר הלכות גדולות לר' שמעון קיראה.

מעניין מאד פסקו בפרשת משפטים דף ג"א, ע"ב: „ונפסקה ההלכה שרשות בבל בא"י אינו מועיל לפוטרו מן התשלומין, וכן הלכה“. כבר העיר המ"ל שזהו בניגוד גמור לבבלי סנהדרין ה', ע"ב: „פשיטא מהכא להתם מהני“. ברור שלפנינו כאן גירסא א"ית, המשתדלת להרחיב את סמכות בני א"י. על גירסא זו של בני א"י בבבלי כבר עמדו כמה חכמים.⁶

- התיקה הזאת לתורת הבבלים לא במקורה, אלא דרך תרגומים ועיבודים בעברית, מראה ששיעבודם של בני א"י אל הבבלי לא היה גמור ומוחלט כבארצות אחרות. תופעה זו של תרגום הספרות התלמודית מארמית לעברית היא בחדת בכל תקופות ימי הביניים, ורק בזמננו, עקב ההתרחקות מהמקורות העתיקים בחוגים גדולים נעשו נסיונות חדשים ללכת בדרך זו. דבר זה מראה שבני א"י לא היכו אז שרשים עמוקים בתורת הבבלי. הגורם לכך היה בלי ספק זה שהתזיקו במסורת עצמית מיוחדת, שחסמה את האפשרות של קבלת תרבות אחרת בלי הגבלה.

מלבד ספרי המופת הבבליים, הלכות פסוקות ושאלות, תורגמו ועובדו בעברית גם שאר ספרי הגאונים הבבלים ותלמידיהם. כבר הוכיח אפשטיין,⁷ שהקטע שיצא לאור ע"י שכטר, בספר היובל לרד"צ הופמן, בעמ' 263—266, בשם „הלכות על סדר הפרשיות“, הוא עיבוד א"יי של הלכות דר' אבא, תלמידו של רב יהודאי גאון. שלשת התרגומים הללו הריהם חלק מספריה מתורגמת מתורת הבבלים, שהיתה להם לבני א"י במאות האחרונות של תקופת הגאונים.

במשך הזמן למדו בני א"י יותר ויותר להשתמש במקורות הבבליים עצמם, ולא נזקקו עוד לתרגומים. שימושם של בני א"י בשאלות דרב אחאי היה מרובה⁸, וכן הרבו להשתמש בהלכות גדולות⁸, ובשאר ספרי הבבלים. ואין כל ספק בדבר שבכל הדורות הללו לא ניכרת לימוד הירושלמי מפיות בני א"י, ביחוד בחוגי הישיבה. הוכחה לכך תשמשנה התשובות של ר' שלמה בר' יהודה ושל ר' אליהו ור' אביתר שהבאנו, שניכר בהם שימוש בירושלמי.

6. ר' לעיל, עמ' י"א—י"ד.

7. מדעי היהדות, ב', עמ' 154.

8. י. נ. אפשטיין, תרביץ י', עמ' 287.

נסיים בציון קוים אחדים מאופי ההלכה הא"יית:

(א) ספרות ההלכה הא"יית עוסקת כולה בקביעת הלכה פסוקה, ולא בפלפולי הלכות.

(ב) ככל היצירה הא"יית כן גם היצירה ההלכית היא בשפה העברית.⁹

(ג) ככל היצירה הא"יית מלבד הפיוט, כן גם היצירה ההלכית היא אנונימית. אין לנו אף שם אחד של מחבר ספר הלכי, ואין אנו יודעים מי הוא מסדר המעשים¹⁰, המסכתות הקטנות, הלכות קצובות דבגי מערבא, מתרגמי ראו, והזהיר ועוד¹¹.

לבסוף נחזור ונדגיש: עם כל ההשפעה הבבלית הכובשת והולכת בא"י לא הוזנח הירושלמי, ולא נעזבה המסורת הא"יית המיוחדת. עד יומא האחרון של הישוב היהודי העתיק בא"י במסעי הצלב, חייתה מסורת א"יית, ותוט היצירה לא נפסק בה.

9. מלבד הקטע שגדפס ע"י מרמרשטיין, ב-MGWJ לשנת 1925, עמ' 35-36; ראה י"נ אפשטיין, תרביץ ב', ג', עמ' 308.

10. ר' יונתן גרשם בסוף „סדר תנאים ואמוראים" לא כמסדר המעשים, אלא רק כסימן ותחום לתקופת חיבור המעשים.

11. גם הספרות המדרשית כולה אנונימית. תנחומא ופסיקתא דרב כהנא אינם נקראים כך על שם מסדריהם, אלא ע"ש פתיחתם.